

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont
Komoróczy Géza

AZ ÓKORI KELET TÖRTÉNETE

Késő-ókor – kora-középkor

2004/05, I. (őszi) félév

HB-131, HBN-031

ASN-161b

TÖ-212a

Péntek du. 14:00–15:30

Komoróczy Géza A zsidók története Babylóniában a Szászánida dinasztia korában

AZ ÉSZAK-MEZOPOTÁMIAI DIASZPORA. *ⁱ Mezopotámia és Júda / Jeruzsálem között bizonyosan még a nagy zsidó háború előtti időkben alakult ki, és vált rendszeressé az állandó érintkezés. Mintája a jeruzsálemi zarándoklat volt. A templomba nyilván nem lehetett minden előírt ünnepre “felmenni”, de a ritkább látogatások nem jelentettek szellemi eltávolodást. Az útvonal jól bejáratott volt: Babylóniából az Euphratész mentén felfelé, majd Palmyra / Tadmor érintésével a sivatagon át, és onnan délnek vagy Szíria belső útjain, Damaszkusz felé és a Jordán völgyében (*via regia*), vagy pedig a tengerparton (*via maris*). A természetbeni tized és az áldozati állat helyét ilyen nagy távolságban szükségképpen a pénzbeli adomány foglalta el: egyszerűbb és kényelmesebb volt Jeruzsálemben megvásárolni a kellő állatot; a helyettesítés alakította ki a tized és az áldozat jelképes, formalizált változatát, a ½ seql templomi adót. Az átköltözés sem lehetett egészen ritka egyik irányban sem.^{1 ii}

A zsidók erősen érdekelve voltak a selyemút mentén folyó kereskedelemben, magának a selyemnek is a közvetítésében és terjesztésében, királyi engedély birtokában. Részben éppen kereskedő szerepük tette lehetővé számukra az integrációt a társadalomban. A diaszpóra története a késő párthus kor óta folyamatos volt. A nagy zsidó háború után a továbbra is Palesztinában élő zsidók, akiknek Jeruzsálemben kívül kellett új vallási központot létrehozniuk, élénk kapcsolatban álltak Babylóniában élő társaikkal.

Az i. sz. 1. század második felében, a nagy zsidó háború után a szétszórásba (*diaszpóra*) kényszerült zsidóság erőteljes térítő tevékenységet folytatott Keleten és Nyugaton egyaránt. Fő célja a szétzilálódott közösségek megerősítése volt. A térítés központjai mindenütt a diaszpóra nagyobb közösségei voltak. A babylóniai zsidóság ebben az időben nagyjából már Észak-Mezopotámiában élt.ⁱⁱⁱ Legészakibb városuk, Niszbisz a Szászánida kor elején különös jelentőségre tett szert mint a Palesztinába

¹ Egy arámi sírfelirat Jeruzsálemben: az illető, egy *kohén*, kivándorolt Babylóniába (“fogságba ment”, héb. *gola*), majd visszaköltözött, feliratát ó-kanaáni betűkkel írták – talán a vallásos tradicionalizmust fejezte ki ez is, mint az istennév írásmódja a holt-tengeri tekercsekben.

vezető út kiinduló állomása. Valamivel nyugatabbra, az északi területek másik nagyvárosában, Edesszában is több zsinagóga volt.

A kereszténység eleinte, mint mindenütt, Mezopotámiában is a zsidók nyomában járt,^{iv} nagyjából ugyanazt a közeget választotta: a zsidó diaszporát,² és érvelése is pontosan követte a zsidó térítését. A tan és az életforma különbségei csak az i. sz. 1/2. század fordulóján kezdtek kibékíthetlenné válni, és csak mintegy fél évszázaddal később, az i. sz. 2. század közepére váltak nyílt ellentétté, majd kölcsönös ellenségekedsé. Kezdetben a kereszténység is nyilván az itteni zsidók körében honosodott meg. Mezopotámiai terjedésének Edessza lett a központja.

ZSIDÓ NISZIBISZ – KERESZTÉNY EDESSZA. Mindkét város a Nyugathoz való közelsége miatt lehetett a két vallás kisugárzási központja keleten. Az i. sz. 2. század végén mindkét városban éltek zsidók is, keresztények is, jóllehet nem ugyanolyan arányban. A zsidók többen voltak Niszibiszben, a keresztények Edesszában. Távolabb, a Tigristől keletre, Adiabéné, az egykori Assíria térségében az i. sz. 1. században a királyi család a zsidó vallást vette fel.^{3 v} Később ugyancsak Adiabénében, amely hivatalosan zsidó volt, Arbéla a keresztény Edesszához csatlakozott. Lényeges különbség a zsidó és a keresztény központok között abban áll, hogy Niszibisznek szoros kapcsolata volt a palesztinai tannákkal, Edesszának és Arbélának ellenben nem. A zsidóság két modernizációs irányzatának, a hagyományokat újra-rendező farizeus–rabbini irányzatnak és a zsidó hagyománytól egyre távolabb kerülő kereszténységnek a hatása Mezopotámiában az i. sz. 2. század második felében már térbelileg / földrajzilag is elkülönült egymástól. A kereszténység ott tudott áttörni, ahol a rabbini (tannaita) hatás nem érvényesülhetett.

A NAPTÁR TANULMÁNYOZÁSA. Az i. sz. 2. század elején felkereste az Euphratész bal partján fekvő Nehardea zsidó várost Rabbi Akiva (Akiva ben Jozsef) (50–135), utóbb a Bar Kosziba-felkelés rabbini vezetője. A “szökőévek és újholdak” időpontját akarta tisztázni Babylóniában.⁴ Alighanem II. Gamaliél, a javnei tanház feje bízta meg ezzel a feladattal. A zsidó naptár korrekciójához nyilván szükség volt a babylóni naptár: a szökőévek Babylónban elfogadott rendszerének ismeretére. Az egyik legelső zsidó tudós (*tanna*), aki Palesztinából át is települt Babylóniába, ^{*vi} Rabbi Júda ben Bathyra / Jehuda ben Betéra volt. Niszibiszben telepedett meg, de korábbi társaival továbbra is fenntartotta a kapcsolatokat: “(...) bár te magad Niszibiszben ülsz, hálód kiterjed egészen Jeruzsálemig” – mondták róla.⁵ Értsd: Babylóniából is befolyásolni tudja a palesztinai zsidóság szellemi életét. Rabbi Akiva két fiatal tanítványát⁶ is hozzá küldte tanulni. Naptári kérdésekben – a babylóni naptár tekintélye és a zsidó naptár számon tartott babylóniai eredete miatt – a Babylóniában élő tudósokat rendszeresen megkérdezték naptári ügyekben: Rabbi Júda ben Bathyrát

² Edesszában, a legenda szerint, Addaj apostolt egy zsidó kereskedő mutatta be Abgar királynak. A királlyal együtt több zsidó is megkeresztelkedett.

³ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, xx, 13–17.

⁴ M Jevamot, 16,7.

⁵ bT Peszahim, 3B.

⁶ Rabbi Eleázár ben Sammua és Rabbi Johanan; később visszatértek Usába, ahol abban az időben a Szanhedrin működött.

a szökőév számításáról stb.⁷ Az i. sz. 2. század közepén Rabbi Hananja is a szökőhónapok rendszerét akarta Babylóniában tanulmányozni.

MENEKÜLTEK ÉS ÁTTELEPÜLŐK. Az i. sz. 2. század második–harmadik harmadában, a Bar Kozsiba-felkelés leverése utáni évtizedekben zsidó menekültek tömege árasztotta el Babylóniát. A zsidó vallási élet súlyos korlátozása miatt számos rabbi is áttelepült, ezek magukkal vitték a jeruzsálemi templom elpusztítása után újrafarmálódó rabbinikus tanítást is. Eleinte a már régóta zsidók is lakta városokban, Nehardeában és Niszibiszben telepedtek meg közülük a legtöbben. A babylóniai zsidók lélekszáma a párthus kor második felében, a judeai események következményeképpen is, folyamatosan növekedett, újabb zsidó városok alakultak ki.

AJÁNDÉK A ZSIDÓ FEJEDELEMNEK. Caracalla császár mezopotámiai hadjárata idején IV. Artabanosz párthus király kapcsolatot keresett a palesztinai zsidóság e korban legnagyobb tekintélyű személyiségével és hivatalos vezetőjével, R. Júda *ha-Nászi*-val (135–217 k.).⁸ Egy talmudi történet (*agáda*) szerint “Ardaván” nagy értékű ékkövet küldött R. Júdának; a Fejedelem pedig egy *mezuzá*-val viszonzta az ajándékot; mint mondta, védelemül bármi veszedelem ellen.⁹ Aligha kétséges, hogy Artabanosz a gesztussal Róma politikáját akarta, közvetett módon, befolyásolni.^{vii} A Rav – ahogy a talmudi irodalom Rabbi Júda *ha-Nászi* tanítványát, Rabbi Abba Arikhát nevezi – utóbb sajnálkozva emlékezett meg a párthus király haláláról: “A kötelék / kapcsolat megszakadt (közöttünk).”¹⁰

ZSIDÓ TELEPÜLÉSEK. A Szászánida korban sokfelé éltek zsidók Mezopotámia területén.^{viii} Babylóniában, Nippur környékén fennmaradt az akkor már ezer éves múltra visszatekintő diaszpóra. Északabbra, az Euphratész menti városokban (Nehardea) és Niszibiszben a párthus kor óta jelentős volt a zsidó lakosság létszáma: annak idején itt gyűjtötték össze a templomi adót, és később is ez a terület volt a Palesztina felé irányuló forgalom kiinduló pontja. De a diaszpóra ezeken a nagy központokon kívül is terjeszkedett. Az Euphratész mentén az észak és nyugat felé vezető utak csomópontjaiban (Haditha stb.), a Tigrisnél a gázlóknál (Mószul) és ugyancsak a kereskedelmi utak mellett éltek, Adiabénében a Tigrisen túl is, északon pedig a Dzsebel Szindzsárnál, amely a Földközi-tenger felé vezető útvonal egyik nagy állomása volt. A zsidó lakosság számbeli gyarapodása Babylóniában egészen az i. sz. 5. századig tartott, községeikhez perzsa stb. betérők / proselyták is csatlakoztak,

Babylónban a zsidók települése a Qaszr közelében, valószínűleg a korábbi görög negyedben állt. Kereskedelmi központ volt. Egy talmudi elbeszélés¹¹ szerint Bábélbe kereskedők jöttek, hogy a piacon pálma-háncsból font kosaraikat árusítsák. A helybeliek ezt meg akarták akadályozni. A vita a közeli Szúra rabbinikus hatóságai elé került, s azok úgy döntöttek, hogy a piacnapokon idegen kereskedők is árusíthatnak Bábél piacán, mert itt az egész világ összegyűlik, külföldiek is, eladók és kereskedők.

A Perzsa-öböl közelében Mésán és a Szászánida kor vége felé Híra vonzotta a zsidó kereskedőket. Meszéné / Kharakénében (héb. Mésán / Meson) jelentős számú

⁷ jT Szanhedrin, 1, 2-19a, 7-18 *

⁸ Aki a Mísnát szerkesztette.

⁹ jT Pea, 1,1.

¹⁰ bT Avoda zára, 10B.

¹¹ Bava batra, 22A.

zsidó lakosság élt,^{ix} köszönhetően annak, hogy ez a terület volt a kiinduló pontja a Perzsa-öböl vizein a keleti kereskedelemnek. A Talmud hangoztat bizonyos aggályokat az itteni zsidóság szokásait illetően: a rabbik nem elég szigorúan járnak el a válásoknál,¹² pimaszok,¹³ hamis pénz forog a kezükön¹⁴ stb. Házassági szempontból Mésant “halott”-nak nyilvánították. Kereskedő-városnál mindez érthető. Mégis, amikor Adiabében a király jó nevelést akart adni a fiának, Szpaszinu Kharax királyához küldte.¹⁵ Mellesleg, a fiú itt “betért”: zsidó lett.

A MISNA BABYLÓNIÁBAN. Az i. sz. 3. század elején a babylóni diaszpóra a zsidó szellemi élet új központjává fejlődött, egyenrangúvá a palesztinai központtal (ekkor már: Tiberiasz, a Szanhedrin legújabb székhelye), sőt, a kedvezőbb körülményeket tekintve talán hatékonyabbá. A Misna lezárása és Rabbi Júda halála után a Mester egyik fiatal tanítványa, a Rav / Rabbi Abba Arikha visszatért szülőföldjére, Babylóniába (i. sz. 219). Ő hozta el Mezopotámiába a Misnát és a rabbinikus tudomány új szellemét.

A Palesztinában (Galilea) élő tudósok (*tanna*), a Rabbi / Rabbi Júda ha-Nászi¹⁶ irányításával (ca. 180–220), lezárták a *Misna* hat gyűjteményét (*széder*, ‘rend’), amelyek a Tóra előírásai és azok értelmezése alapján jogi rendszerbe foglalták a zsidó élet szabályait, a templom pusztulása utáni új helyzetre alkalmazva őket: a templomi kultusz megszűnése utáni időkre érvényesen.

	Traktátusok száma		
	M	jT	bT
Zeráim, ‘magok’	11	11	1
Moéd, ‘ünnep’	12	12	11
Nasim, ‘nők’	7	7	7
Neziqin, ‘károk’	10	8	8
Qodasim, ‘szent dolgok’	11	–	8+ ¹ / ₂
Tohorot, ‘tisztaság’	12	¹ / ₂	1
Ö s s z e s e n	63	39+¹/₂	36+¹/₂

“**KÉT HATALMASSÁG.**” A zsidó élet számára Babylónia nem kínált kész teret: az ország fennálló viszonyai között kellett megtalálniuk a helyüket. A Rav, aki Dél-Mezopotámiában született, apja valamelyik körzet szatrapája volt, mint a bálványimádás “állandó” központját említi¹⁸ Bél templomát Babylónban és Nabúét Barszipban. Mít jelent az, kérdezi, hogy “állandó”? Hogy még állnak, és az emberek egész évben imádkoznak bennük.

¹² jT Jevamot I, 6,3b.

¹³ “Ha a világ a pimaszságból tíz mértéket kapott, Mésanra jutott belőle kilenc”, bT Qiddusin 49b.

¹⁴ bT Bava qamma 97A–B.

¹⁵ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, xx, 22 sk.

¹⁶ Gyakran: *ha-Kados*, ‘a szent’.

¹⁷ Értsd: “sorozat”.

¹⁸ bT Avoda zára, 11B.

A Rav bibliai szövegmagyarázattal írja le az új politikai helyzetet. “Két nép (*gojim*) van a méhedben...¹⁹: ne úgy olvasd, hogy népek (*gojim*), hanem úgy, hogy hatalmasságok²⁰ (*gé'im*); ez Antoninusra és a Rabbira vonatkozik.”²¹ “Antoninus” a római császár, a Rabbi pedig Rabbi Júda ha-Nászi, a Misna szerkesztője. A zsidó világban a tudósok fejének tekintélye ugyanolyan, mint a császáré. Másfelől, a zsidó világnak figyelembe kell vennie, hogy nemcsak a Rabbi van: “Antoninus” is. A szövegmagyarázat Palesztináról szól, de éppúgy vonatkozik Babylóniára.

Az a viszonylagos szabadság, amelyet a zsidó diaszpóra a Szászánida Babylóniában élvezett, lényegesen kedvezőbb körülményeket kínált a zsidó tudomány számára, mint a római uralom Palesztinában. Ott a Szanhedrin félreeső vidékies elszigeteltségben működött, itt a tanházak a világ középpontjában voltak, a városokban utazók és kereskedők jöttek, mentek, minden zsidónak volt megélhetése, elég sokan voltak ahhoz, hogy a legjobbak közülük a világtól elvonulva, ha nem is jólétben, csak tanulmányaiknak szentelhesék életüket, vagy jól jövedelmező üzletük mellett nyugodtan foglalkozhattak szellemi dolgokkal.

Mezopotámiában az Euphratész bal partján három nagy zsidó város alakult ki, a folyam mentén, fentről lefelé: Nehardea, Pumbedita és Szúra, egy pedig a Tigrisen: Mahóza, a hatalmasan elterpeszkedő Szeleukeia–Ktésziphón és bolygóvárosai, amely városnak azonban zsidók főként az északkeleti részében éltek, igaz, ott valóban nagy számban.²² A közelben Huzal is jelentős zsidó település volt.

NEHARDEA, közvetlenül a “Király-csatorna” elágazásánál, már az i. sz. 1. században jelentős zsidó település volt.^x A hagyomány szerint innen származott (I.) Hillél patriarcha (az i. sz. 1. század eleje), a Második Templom utolsó évtizedeiben a zsidóság egyik legbefolyásosabb tanítója. A hagyomány Hillél patriarcha nevéhez fűzi az úgynevezett adósság-fenntartó nyilatkozat (héber–arámi *proszbol*) bevezetését.²³ A jogszabály lényege az, hogy az ingatlanra terhelt adósságokat a mentesítő kikötés folytán nem érinti a *semitta*, a hét évenkénti adósság-elengedés, amelyet a Biblia kötelezettségként ír elő, de amely a gazdasági élet gyakorlatában megnehezítette a hosszabb távú üzleti tevékenységet. A *semitta* a babylóni *míсарu*-rendelkezések későbbi zsidó változata, a *proszbol* babylóni előzménye nem ismeretes, és egyébként a valószínűleg görög eredetű elnevezés²⁴ is hellénisztikus közegre vall, mégis, a pénzügyletek fejlettsége miatt alighanem Babylóniában merült fel a leghatározottabban a vallási előírás és a gazdasági élet észszerű összeegyeztetésének igénye.

Nehardeában és környékén közel fél millió ember élhetett, nagyobb részben görögök, a zsidók sokáig kisebbségben voltak. Mindamellet, az i. sz. 2. században itt tartotta udvarát és itt élt a babylóni diaszpóra feje, az exilarcha.

A zsidó község autonómiája a görög *polis*z mintájára alakult ki. A Szászánida korban azután a város teljes egészében zsidóvá vált: “nincs utcája, ahol ne

¹⁹ Gen. 25,23.

²⁰ Betű szerint inkább ‘dicsőségesek’.

²¹ bT Avoda zára, 11A.

²² Az i. sz. 4. század elején Rabbi Abbaje csodálkozott, hogy a városkapun nincs mezua. bT Joma, 11A.

²³ Misna, Zeraim, Sebiit, x, 3–6.

²⁴ Gör. * *probolé*, ‘kijelentés / nyilatkozat’ vagy *prósz bulei*, ‘a tanács elé (kerülő ügy)’.

imádkoznának”.²⁵ Egyelőre, mondta egy rabbi az i. sz. 3. században, még “eretnekek” (héber *minim*), értsd: keresztények sem laknak benne.²⁶ A városközponttól kissé északabbra épült fel a *Kenista / Bé (di Saf-ve-jativ)*, ‘gyülekező(ház)’, ‘zsinagóga / ház (amely áttelepült)’; a zsidó hagyomány a zsinagóga építését Jehójákin királynak tulajdonította,²⁷ és azt tartotta, hogy magát az épületet Babylón mellől hozták át ide, és ezért alapjaiban a lerombolt jeruzsálemi templom – az első templom! – maradványai vannak; mindenesetre, az exilarcha zsinagógája a babylóniai zsidóság legfontosabb szentélyének számított: a jeruzsálemi Templom jelképes utódának.²⁸

A Rav / Rabbi Abba Arikha Babylóniába érkezése után Nehardeában telepedett le. Babylóniában itt működött az első tanház (*bét midrás*), Rav Sela volt a vezetője. A Rav eleinte mellette tanított, megélhetésül megkapta a piacfelügyelő (*agoranomosz*) hivatalát,²⁹ ebben a minőségében az étkezés rituális előírásainak megtartására felügyelt. Később délebbre költözött, és az Euphratész mentén, Babylón közelében, Szúrában megalapította saját tanházát.³⁰

Nehardeában Rav Sela halála után Mar Semuél (?–254), “az asztronómus” (*jarhináa*)³¹ lett a tanház feje. Szoros kapcsolatban állt I. Sáhpuhr királlyal, nevét felvette maga is,³² Politikai kérdésekben Sáhpuhr gyakran tanácskozott vele és tudós körével.³³ Mar Semuél fogalmazta meg azt az elvet, amely a zsidó diaszpóra jogrendjének – a polgári jognak – egyik alapköve lett a következő évszázadokra, sőt, évezredekre: *Dina de-malkhuta dina*, “Az ország törvénye (érvényes) törvény.” Azaz a zsidó községnek Babylónia – az adott ország – törvényeit ugyanúgy el kell fogadnia és be kell tartania, mint a saját, a vallási hagyomány magjához tartozó előírásokat.³⁴ Jeremiásnak a babylóni diaszporához írt levele, amely az ország javára való munkálkodást tanácsolja, ezzel az elvvel mintegy részévé vált a diaszpóra életét szabályozó jogi normáknak.

A KÉT TALMUD. Amikor Palmyra (Odaenathus) az I. Sáhpuhr elleni támadás során Nehardeát is elfoglalta (i. sz. 259),³⁵ és a zsidók innen és Niszibisz környékéről menekülni voltak kénytelenek,^{xi} Mar Semuél volt tanítványai többségükben Pumbeditában telepedtek meg. (Mar Semuél már néhány évvel korábban meghalt.)

²⁵ bT Megilla, 27B.

²⁶ bT Peszahim, 56A.

²⁷ Rav Serira Gaon, *Iggeret*, *.

²⁸ A hagyomány szerint falaiba Jehójákin beleépítette a jeruzsálemi Templomból hozott köveket és földet.

²⁹ A tanításért a hagyomány szerint a rabbik nem fogadhattak el pénzt.

³⁰ Serira Gáon levele (*Iggeret*).

³¹ Betú szerint: ‘hónapos’, ti. a hónapok (szökőhónapok) / a naptár tudósa.

³² bT Avoda zára, *.

³³ bT Moéd kátán, 26A elbeszélése szerint Mar Semuél elfogadta Sáhpuhr király döntését, amikor az Caesarea Mazaca elfoglalása során megölette a perzsáknak fegyverrel ellenálló zsidókat is.

³⁴ Messzebb menő értelmezésben az állami törvényeket egyenrangúnak kell tartani a vallási törvényekkel. A rendelkezés eredeti szándéka azonban nem ennyire határozott lehetett.

³⁵ A város elpusztításáról megemlékezik Rav Serira Gáon is, a hagyomány láncolatát leíró művében (*Iggeret*).

Nehardea feladása után, az i. sz. 3. század második felétől kezdődően, két nagy központja maradt a zsidó tudománynak Babylóniában: Pumbedita és Szúra. Ezekben folyt párhuzamosan három évszázadon át a Misna szövegének tanulmányozása / magyarázata / megvitatása (*gemára*): a Misnát és az értelmezése körül folytatott viták anyagát magában foglaló gyűjtemény, a babylóni Talmud szerkesztése.

A Misna palesztinai tudósok műve volt, végleges szövegének szerkesztője, R. Júda ha-Nászi a galileai Szepphoriszban (Cippora) működött. A későbbi zsidó irodalom egyszerre több párhuzamos műhelyben készült, a Szanhedrin palesztinai székhelye (Tiberiasz) mellett Babylónia zsidó Akadémiáiban.

A Bibliában gyökerező zsidó hagyomány és tanítás rendszerezésében két elv érvényesült. Az egyik elv alapján a hasonló jellegű anyagot tárgykörök szerinti csoportosításban szerkesztették meg, ez a Misna és a hozzá kapcsolódó magyarázó irodalom, a másik elv szerint a történeteket, magyarázatokat, szabályokat stb. a Biblia szövegeinek rendjén foglalták össze, ezeket a műveket nevezzük midrásnak.³⁶

Tartalmuk jellege alapján a midrás-irodalom szövegeiben kétféle anyagot találunk. Halákhikusnak nevezzük azokat a műveket, amelyekben főként a vallási hagyományban, a szóbeli tanban kialakult szabályokat, előírásokat (*halákha*) rögzítettek. Az *aggáda*, „elbeszélés”, épületes történeteket rögzít, a legtágabb műfaji körben.³⁷

Az értelmezni kívánt alap-szöveget (Misna) és a viták anyagát (Gemára) a Talmud fogja össze, egy-egy – többnyire csak lazán meghatározott, ezért szerteágazó – tárgykört felölelő értekezések (traktátus, héb. *masszekhet*, többes számban: *masszekhtot*, arámi *masszekhta*) hatalmas sorozatában. A talmudi irodalom tágabb értelemben két másik rabbinikus szöveganyagot is felölel. A Misnába valami okból nem fölvetett szabályok / előírások (*misna*) elnevezése *baraita*, ‘kívül maradt (ti. misna)’. A Misnának a talmudi irodalomhoz (Gemára) hasonló, de a nagy sorozatban nem szereplő megvitatását / kommentárjait foglalja össze a Toszefta (“Pótlások”) című gyűjtemény, amely, mint a Talmud is, a Misna rendjét követi, jöllehet pusztán léte, és még inkább anyaga, elvben relativizálta a Misnát mint egyedül mértékadó szabálygyűjteményt.

Két Talmud készült a zsidó világban: a Misna értelmezésének nagy művét először a palesztinai tudósok zárták le (jT: *Jerúsalmi* / palesztinai / jeruzsálemi Talmud), Babylóniában csak több nemzedéknyivel később (bT: *Bávli* / babylóni Talmud). Különböző okokból egyikük sem öleli fel a Misna teljes anyagát.

Mind a Misna, mind a Gemára, a baraitákkal és a Toszeftával együtt, jellegzetesen szóbeli hagyományt / tanítást foglal magában. Kitészik ez mindjárt első pillantásra abból, hogy a szövegek különböző tanítók / magyarázók véleményét idézik, és nem feltétlenül törekszenek arra, hogy összhangot teremtsenek az eltérő vagy ellentmondó nézetek között.

³⁶ Héb. ‘magyarázat’.

³⁷ Ezek az elbeszélések több modern feldolgozásban forgalomban vannak Micha Josef Bin Gorion (Berdyczewski) (1865–1921), Louis Ginzberg (1873–1953), Hayim Nahman Bialik (1873–1934) és Jehoshua Hana Ravnitzki (1859–1944) könyveiben. Anyagukból sokat értékesített Thomas Mann a *József és testvérei* című tetralógiában.

TALMUDI AKADEMIÁK. A magasabb szintű vallási tanulmányok^{*xii} központja a tanház (*bét midrás*), illetve a legmagasabb szinten a *jesiva* / arámi *metivta* volt. A *jesiva* szó jelentése ‘ülés’, ‘(tudományos) ülésezés’. A *jesiva* vezetője, “feje” (*ros jesiva* / arámi *rés metivta*)³⁸ a *gáon* címet kapta (*geon Jaakov*,³⁹ “Jákob büszkesége”). Helyettese egyszersmind a bíróság elnöke, “atyja” (*av bét din*) volt. A *jesiva* Babylóniában a Misna tanulmányozásának, magyarázatának, megvitatásának tudós intézménye volt, nem iskola, inkább Akadémia. Tagjai hét sorban helyezkedtek el a *gáon* előtt, mindegyik sorban 10 fő ült, az első sornak (*dara qáma*) volt a legnagyobb tekintélye, a tudósok rangja sorról sorra csökkent, a 6–7. sorban azok ültek, akik a kisebb fiúknak a Misnát tanították (*masnin*). Az első sorban ült a hét sor vezetője és megtiszteltetésül három másik tudós, címük *alluf* volt.⁴⁰ A hét sor 70 tekintélyes tudósa mögött kaptak helyet a tanulók (*benei tarbica*). A babylóniai Akadémiákban a tudósok évszázadokon át vitakoztak a Misna szövege fölött, ennek során készítették elő a babylóni Talmud terjedelmes anyagát. Megélhetésüket többen földbirtokuk vagy kereskedelmi vállalkozásuk jövedelmére alapozták, a tanulmányok vagy a tanítás nem lehetett kereső foglalkozás, de voltak közöttük, akik aszkétikus szegénységben éltek vagy egyszerű foglalkozást űztek.

Az i. sz. 3. század közepétől kezdve rendszeresen “utazók” (arámi *nehuta*, többes számban: *nehutei*) jártak Palesztina és Babylónia között, ők hozták és vitték a talmudi magyarázatok és viták szövegét, többnyire élőszóban,⁴¹ akár egész traktátusokat is. A kapcsolat a különböző iskolák között folyamatos volt, egyeztettek egymással értelmezésüket, megvitaták az eltérő véleményeket. Döntést csak azokban az esetekben hoztak, amelyekben az értelmezés ellentmondásban volt a Misna szövegével, ezeket a magyarázatokat elvetették, egyébként azonban magát a vitát rögzítették.

A tanházakban évente két tanulmányi hónapot (*kalla*) tartottak a zsidó férfi lakosság szélesebb körei számára. Télutón (*adár*) és nyár végén (*elul*) – a szezonális munkák befejeztével – tömegek érkeztek a jesivákba az egész országból. Ezt mondták * Pumbeditáról: “Ha Rav Húna tanházában a tanulók felállnak, és megrázzák köpenyüket, a kavargó por elborítja a Napot, és Palesztinában is mondják, hogy Rav Húna tanházában felálltak a tanulók.”⁴² A tanulmányi hónapok igazodtak a Szászánida ünnepi naptárhoz: *adár* a perzsa tavaszi újév (*nouruz*) tájára esett, *elul* pedig az ősi *mihragan* idejére.⁴³

PUMBEDITA, SZÚRA, MAHÓZA. Az i. sz. 3. század második felében Pumbedita lett a Babylónia északi részén élő zsidóság központja. A város a mai Falludzsa egyik városnegyedének helyét foglalta el, nevének jelentése ‘a csatorna elágazása’.⁴⁴

³⁸ A magyarországi zsidó szóhasználatban: jesiva-fő.

³⁹ Ps. 47,4.

⁴⁰ Gen. 35,15 skk. (Edom törzsi vezetői); átvitt értelemben: ‘Tóra-tudós’.

⁴¹ A szóbeliség magyarázza a megfogalmazás változatait, a mondások különböző személyeknek tulajdonítását stb.

⁴² bT Ketubbot, 106A.

⁴³ Mindkét ünnep a napéjegyenlőség időpontjára esik.

⁴⁴ Arámi *pum*, ‘száj’, *bedita*, ‘kilépés’, ‘elválás’. A görög *Pallakottasz* stb. név mögött is az arámi *pelagta*, ‘az elválás’ szó áll. Ennek későbbi zsidó-arámi fordítása a *Pumbedita*, arab változata a *Falludzsa* név.

Szúra a *Satt en-Nil* (Nahr Szábusz) elágazásánál állt. A Talmud említi a város két folyóját.⁴⁵ A Satt en-Nílen komp is járt.⁴⁶ Rav (?–247) Nehardeából ide helyezte át a székhelyét, az i. sz. 220-as években ő alapította meg a tanházat.⁴⁷ Korábban is sok zsidó élt a városban, nagyobb részét kereskedők és alkalmazottjaik,⁴⁸ “magas” házakban,⁴⁹ de tudatlanok voltak. Rav idejében Nehardea és Szúra tanháza és rabbinikus bírósága bírtak a legnagyobb tekintéllyel az egész országban. Csak ők írhattak “(adósság fenntartó) nyilatkozat”-ot (*proszbol*). A két iskola sok halákhikus kérdésben eltérő nézeteket hirdetett, a Talmud gyakran hivatkozik ezekre a véleménykülönbségekre.

Szúrában a Rav tanítványa, Rav Húna i. sz. 290 k. a mesteréhez hasonló tekintélyt élvezett. A tanház újabb fénykora Rabbana / Rav Asi működése alatt köszöntött be (367–427). Ebben az időben a tudósok itt tartották rendszeres tanácskozásaikat is (*sabbeta de-rigla*).⁵⁰

A fővárosban (Mahóza) az i. sz. 4. század első felében a Rava / Rabbi Abba bar Jozséf (?–352) tartott tanházat. Szúrában és Pumbeditában egyaránt tanult. A szúrai tanház fejének leányát vette feleségül, legkeményebb vitapartnerre a pumbeditai tanház mestere, Nahmani / Rabbi Abbaje (278–338) volt.

A rabbinikus hagyomány a zsidó történelmet a nagy zsidó háború utáni évszázadokban a rabbinikus tudomány korszakai szerint tagolja. Ezek a korszakok: a tannák (egyes szám: *tanna*⁵¹) kora (tannaikus kor), amely Mezopotámiában egybeesik a párthus koral; az amorák (egyes szám: *amora*⁵²) és a szavorák (egyes szám: *szabora* / *szavora*⁵³) kora, amelyek a Szászánida dinasztia korára esnek; ezek után pedig – már az arab uralom alatt – a gáonok kora.

A Talmud tudósai:		Nemzedékek száma		i. sz. ca.
		jT	bT	
MISNA	<i>tanna</i> / <i>tannáim</i>	5	5	60–220
	Neves tudósok:			
	Nemzedékek			
	I Rabbán Johanan ben Zakkaj			
	II Rabbí Eliezer			
	Rabbán (I.) Gamaliél			
	Rabbí Jósua ben Hananja			
	III Rabbí Akiva			
	IV Rabbí Méir, Rabbán Simeon ben Gamaliél			
	V Rabbí Júda ha-Nászi ⁵⁴			135–217
	Rabbí Híjja ⁵⁵			

⁴⁵ Bava batra, 74A.

⁴⁶ Hullin, 111b.

⁴⁷ Rav Serira Gaon, *Iggeret*, *.

⁴⁸ Bava mecia, 73A.

⁴⁹ Sabbath, 11A.

⁵⁰ A Tóra-olvasás egyik hetiszakaszának (“Lékh lekha”, Gen. 12,1 skk.: “Menj el országodból...”) szombatján és böjtnapokon.

⁵¹ Arámi ‘tanulmányozó’, ‘tanító’.

⁵² Arámi ‘értelmező’.

⁵³ Az arámi *szabar*, ‘megvilágít’ szóból: “magyarázó” / “döntnök”.

⁵⁴ A Misna szerkesztője.

	Rabbi Hosaja Rabbi (I.) Húna (Babylónia)		170–210
TALMUD	<i>amora / amoráim</i>	5	220–375
		8	220–500
	Neves tudósok: Nemzedékek (Babylóniában)		
I	Rav / Rabbi Abba Arikha ⁵⁶ (Szúra)		?–247
	Mar Semuél (<i>jarhináa</i>) (Nehardea)		165–254
II	Rav Húna (Szúra)		?–295 k.
III	Rabba bar Bar Hana (Pumbedita) ⁵⁷		a 3. század második fele
	Rabba / Rabba bar Nahmani (Pumbedita) ⁵⁸		
IV	Nahmani / Rabbi Abbaje (Pumbedita)		278–338
	Rava / Rabbi Abba bar Jozséf (Mahóza)	299–352	
V	Rav Papa ⁵⁹		?–375
VI	I. Ravina		?–420
	Rabbana (Rav Asi) (Szúra)		335–427
	Húna ben Nátán (exilarcha)		?–442
VII	II. Ravina (Rav Avina) ⁶⁰ (Szúra)		470–499
	<i>szavora / szavoráé</i>	1	450–540
		5	480–689

A babylóniai Talmud kialakulása hosszú időn át tartott, csak valamikor az i. sz. 6. században zárult le. Szöveges alapja a Misna. Ebben az értelemben a *Bávlit*, ahogyan familiárisan nevezik, palesztinai gyökéren nőtt fel. Annál is inkább, mert a babylóniai zsidóság folyamatosan érintkezésben volt a Tiberiaszban⁶¹ működő rabbinikus Akadémiával. A palesztinai vagy jeruzsálemi Talmud, amely az ott működő tudósok munkája, és a babylóniai, amely Mezopotámia rabbinikus központjaiban készült, anyagának bizonyos részeiben egybevágnak, és a különböző elemek sem tartalmaznak mélyrehatóbb ellentmondásokat, jóllehet a zsidó diaszporák számára később, a középkorban valódi különbségnek számított, hogy melyik tradícióban állnak, a palesztinaiban-e, vagy a babylóniban, melyik Talmudot követik, a Jerúsalmi-t, vagy a Bávlit.

A **“FOGSÁG” FEJE**. A zsidó közösség világi vezetője és képviselője az i. sz. 2. század közepe óta az *exilarcha*^{xiii} volt (héb. *ros ha-gola* / arámi *rés gálúta*, ‘a fogság / foglyok feje’). A méltóság nyilvánvalóan a Bar Kosziba-felkelés leverése után kialakult helyzetben mint a babylóniai zsidóság válasza jött létre. A babylóniai diaszporában élő zsidók a maguk módján akarták kitölteni azt az űrt, amely az állam megszűnése és a templom elpusztulása után keletkezett. Ebben az értelemben a

⁵⁵ A Misnából kihagyott szabályok gyűjteményének (Toszefta) első szerkesztői.

⁵⁶ Arámi ‘a hosszú’ (magas).

⁵⁷ A későbbi arab Szindbád-történetekhez hasonló utazásairól és kalandjairól híres.

⁵⁸ Jelzője: “hegyek kitépője” (*oqer harim*), értsd: szörszálhasogató.

⁵⁹ Szívesen használt közmondásokat stb.

⁶⁰ Rabbanával együtt a babylóni Talmud szerkesztői, akik “összefoglalták a tanítást” (Bava mecia, 86A).

⁶¹ A várost Heródes Antipas alapította (i. sz. 26), és nevét Tiberius császár tiszteletére adta. Meleg forrásai miatt hamar nagyvárossá, az észak-palesztinai térség központjává fejlődött.

babylóni exilarchátus kialakulása szoros párhuzamba állítható a Szanhedrin működésével és a Misna összeállításával Palesztinában.⁶²

Exilarchák:	
Náhum	140–170
I. Húna	170–210
I. Mar Uqba	210–240
II. Húna	240–260
I. Nátán	260–270
Nehemja	270–313
II. Mar Uqba	313–337
III. Húna	337–350
Abba	350–370
II. Nátán	370–400
I. Kahana	400–415
IV. Húna (ben Nátán)	415–442
I. Mar Zutra	442–455
II. Kahana	455–465
V. Húna	465–470
...	
VI. Húna	484–508
II. Mar Zutra	508–520
–	
Ahunaj	550–560
Hofnaj (Kafnaj)	560–580
Haninaj	580–590
–	
Bosztanaj ⁶³	?–670
...	

Az exilarcha székhelye eleinte Nehardeában volt. Jelenléte a város számára azt jelentette, hogy Nehardea tartja fenn Izráel legitim királyi hatalmának örökségét, a *Saf-ve-jativ* zsinagóga révén Jehójákin király óta folyamatosan. A zsidó község érdekeit a Szászánida királyi udvar előtt is az exilarcha képviselte.*^{xiv}

Az exilarcha kíséretéhez vallási tudósok (*rabbanan de-be rés gálúta*) tartoztak. A jogi ügyek intézésére, a közösség belső autonómiájának megfelelően, az exilarcha a tekintélyes vallási tudósok közül (*hákhám / dajján di bába*) bíróságot (*bét din*) nevezett ki. Az exilarchátus az i. sz. 5. század középső harmadában és az i. sz. 6. században rövidebb ideig nem volt betöltve, de II. Huszrau alatt a tisztséget ismét helyreállították.

A ZSIDÓK HELYZETE. A Babylóniában élő zsidók elfogadottsága a Szászánida birodalomban a politikai körülményektől függően többször változott. Mindenesetre,

⁶² A Szanhedrin székhelye a nagy zsidó háború után: Javne, majd a Bar Kosziba-felkelést követően Galileában: Usa, Sefaram, Bét Seárim, Cippora (Szepphorisz), és végül Tiberiasz.

⁶³ Az első exilarcha az arab uralom alatt.

lényegesen kedvezőbb volt, mint Róma / Bizánc fennhatósága alatt bármikor. A zsidóüldözés nem volt jellemző a Szászánidák politikájára. Időnként, a zoroasztrizmus erőszakos terjesztésével összefüggésben, konfliktusok támadtak a zoroasztriánus papok és a zsidók között. Kartir zoroasztriánus főpap az i. sz. 3/4. század fordulóján megátalkodott becsvágyában vetélytársat, sőt, ellenséget látott a zsidók vallásában. I. Jazdagerd az i. sz. 5. század elején békés viszonyokat alakított ki mind a zsidók, mind a keresztények közösségeivel.⁶⁴ A királynak zsidó felesége volt (Sósen-dukht),⁶⁵ az ő közbenjárására megengedte, hogy az Adiabénében élő zsidók letelepedjenek Iszfahánban. (Az általa engedélyezett áttelepülés volt egyébként az iszfaháni, mind a mai napig fennálló jelentős örmény diaszpóra kezdete is.) Kapcsolatot tartott a zsidó közösség vezetőivel.⁶⁶ Az exilarchát a legnagyobb kitüntetésben részesítette: dísz-övet (*qamar*) ajándékozott neki. Keményebb zsidóüldözésekre csak majd II. Jazdagerd és Péróz alatt került sor, az i. sz. 5. század középső harmadában, de akkor a zsidókat és a keresztényeket egyformán el akarták pusztítani. Mazdak mozgalmának sikerei idején II. Mar Zutra exilarcha – talán a zavaros közállapotokat kihasználva – néhány száz fegyveres élén a Szászánida hatalomtól független zsidó államot próbált megalakítani a fővárosban, Mahózában (i. sz. 510 k.), beszedte az adókat, de az eseményekről csak igen homályos célzásokból értesülünk.⁶⁷ Elképzelhető, hogy törekvéseinek némi messianisztikus színezete is volt. A vakmerő kísérletnek, amely mindenesetre több éven át sikerrel kecsegtetett, talán már Kavádh erélyesen véget vetett (i. sz. 520), az exilarchát állítólag kivégezték: keresztre feszítették, és ezután a tisztség megtorlásul egy időre betöltetlen maradt.

Azokban az időkben, amikor a zsidók a Szászánida király jóindulatát élvezték, akár hivatalt is kaphattak az állami szférában. Legtöbbször mint magasabb rangú adó-tisztviselők vagy adószedők, írnokok, tolmácsok; de van példa arra is, hogy mint katonák vagy börtönőrök. Ezek egyébként nem számítottak specifikusan zsidó foglalkozásoknak. Hasonló pozíciókat más vallási kisebbséghez tartozók is betölthettek, kiváltképpen keresztények, de akár buddhisták is. A minta abban áll, hogy a hatalom a kisebbségekkel veszi körül magát, mert így tudja legkönnyebben hűsége és politikai törekvéseinek odaadó szolgálatára bírni őket. Ennek a mintának, amely a történelem folyamán sokféleképpen ismétlődött, többség és kisebbség szembeállítására volt a következménye. A király feszültségek esetén a konfliktust könnyen átháríthatta a kisebbségre, ezzel kiszolgáltatva őket a többség ellenszenvének vagy egyenesen bosszújának. A Szászánida hadseregben is feltűnően sok zsidó tiszt és katona szolgált,⁶⁸ rabbinikus források szerint a hadjáratok folyamán a perzsa főparancsnokok mindig tekintettel voltak a zsidó katonák rituális igényeire (ételmezés, szombat megtartása stb.).

Viták folytak arról Babylóniában a rabbik körében, mely vidékeket kell a származás szempontjából "tisztá"-nak tekinteni. Az apró részletekben igen eltérő vélemények között abban az egy vonatkozásban nincs semmi különbség, hogy a

⁶⁴ A zoroasztriánus irodalomban ezért kapta a * gúnynevet.

⁶⁵ A hagyomány szerint a *rés gálúta* (I. Kahana) leánya. Ő volt Bahráh Gór anyja.

⁶⁶ bT Ketubbim 61A; Zebahim 19A.

⁶⁷ Széder olam zuta.

⁶⁸ Nagy számuk feltűnt Prokopiosznak az i. sz. 6. században. *

Nippur és Babylón közötti terület szintiszta. Akárkit elvehetsz feleségül.⁶⁹ De tiszták voltak a nagy zsidó városok is. A szomszédos területek rosszabb minősítést kaptak: Média “beteg”, Élám “sorvad”, Mésán “halott”, azaz a zsidó lakosság nem tartja szigorúan a hagyományt.

Az i. sz. 4. század második felétől kezdve, amikor Niszibisz – Iulianus hadjáratát követően – perzsa kézre került, a római Mezopotámia még megmaradt zsidó közösségeit az új határ elvágtta természetes központjuktól, Babylóniától, és gyors hanyatlásnak indultak. A keresztény Róma fennhatósága alatt most már véget ért a korábban még meglévő türelem a zsidókkal szemben. Edesszában rövid időn belül minden zsinagógát keresztény templommá alakítottak át. A zsidó kereskedők közül némelyek továbbra is a városban maradtak, de ha szolgáltatásaikat igénybe vették is, például, a selyemkereskedőkét, ugyanúgy gyanakvás kísérte őket, mint a határ másik, perzsa oldalán a keresztényeket: nyilván az ellenség javára kémkednek.

SZELLEMI ÉRINTKEZÉSEK. A talmudi irodalomnak mélyreható és szerves kapcsolata volt a környező világgal: Palesztinában a görög–római jogrendszerrel, Babylóniában a mezopotámiai hagyományokkal.

A Talmud arámi nyelve tele van görög és latin jövevényszavakkal. Ezek jobbára a jog és kereskedelmi ügyletek köréből valók. Megfigyelhető azonban, hogy a görög és latin szavak leginkább a Palesztinában keletkezett szövegrészekben fordulnak elő, azokban koncentrálnak. Néhány vonatkozásban különösen fontos a zsidó és a római jog párhuzama. Mindkét jogrendszer eredendően eseti (*praecedens*) jog. Esetek: korábbi döntések és ítéletek szolgálnak alapul az újabb ügyek megítéléséhez. Hasonló párhuzam a helyi vagy belső ügyek elbírálása: magasabb joghatósághoz csak akkor lehet / kell fordulni, ha helyi szokások vagy szabályok alapján a vita nem tisztázható, az ügy nem bírálható el. Az elméleti jellegű jogi rendszerezés a római jogban és a zsidó hagyományban viszonylag későn kezdődött, nagyjából ugyanabban a korban: Gaius *Institutiones*-e csak kevéssel előzte meg a Misnát. Egyik sem szorította ki azonban a precedens-jog megelőző gazdag hagyományát. Ugyanígy a hagyományos zsidó jog nem tartja kívánatosnak a belső viták külső hatóság elé vitelét,⁷⁰ ezt az elvet a római jogrendszer is rögzítette, és alkalmazása szolgált egyszer s mindenkorra alapul a zsidó községek autonómiájához a jogszolgáltatás / bírászkodás terén, a rabbinikus bíróságok (*bét din*) széles jogköréhez.

A babylóniai Talmudnak jellegzetes mezopotámiai koloritja van. A hagyományos mezopotámiai kultúra utolsó, monumentális emléke ez. * Az ékírási diagnosztikai és gyógyító eljárásai között egyenes megegyezések mutathatók ki a talmudi orvoslással.^{xv}

Babylónia neve – egyik neve – a Talmudban: *Bét aramáje*, ‘az arámiak háza’. A babylóniai zsidók hétköznapi beszélt nyelve az arámi volt. Egy rabbi indulatosan kérdezte meg: miért nem beszélnek inkább héberül vagy perzsául.⁷¹ Minden kétségen felül áll azonban, hogy héberül is jól tudtak. A Tóra felolvasása eleven és állandó nyelvhasználatot jelentett, és vannak szórványos adatok az élő, hétköznapi héberre is,

⁶⁹ bT Kiddusin, 71B.

⁷⁰ Az Újszövetségben is ez a felfogás érvényesül: “Meggőgyenítésül mondom nektek: (...) testvér a testvérral pereskedik, még hozzá hitetlenek előtt”, lásd Pál, *Első levél a korinthosziakhoz*, 6,5-6.

⁷¹ Bava qamma, 83a.

amelynek közege szűkebben a család, illetve szélesebb körben nyilván a kompakt zsidó közösség lehetett. Babylóniában a Tórát egy éves ciklusokban olvasták fel a zsinagógákban, szemben a palesztinai három éves ciklussal. De a szent szöveg tanulmányozása már arámi nyelven folyt, kezdve az eleinte rögtönzött, majd lépésről lépésre írásba is foglalt fordításokkal: a targumok⁷² egy része Babylóniában készült. A tudományos viták, szövegmagyarázatok nyelve, ide értve a rituális vagy életviteli szabályok megvitatását: a Talmud anyagát is, főként az arámi volt, héber elemekkel, olykor akkád jövevényszavakkal keverve.

A babylóniai hagyományok elemei éppen ebben a keretben maradtak fenn a leginkább szerves módon.^{xvi} A héber *halákha* szó, vallási törvény, az életvitelre vonatkozó előírások összessége, amelynek a rabbinikus hagyomány a kinyilatkoztatás tekintélyét tulajdonítja, és magától Mózesről eredezteti, a Szinaj-hegyről, a héberben akkád jövevényszó: *alaktu*, ‘viselkedés’, ‘életvitel’. A szövegmagyarázat eljárásaiban az ékírásos irodalomban kialakult módszerek rendszeres továbbfejlesztése ismerhető fel.^{xvii}

A Talmud tudósai az ősi szabályt, hogy vallási ünnepeken tiltva van a munkavégzés, a kereskedés is, Babylóniában úgy értelmezték, hogy a zsidó ünnepeken kívül a rómaiak és a perzsák ünnepein is megtiltották a vásárlást és eladást.⁷³ Később a muszlimok ünnepein azonban megengedték, mert az utóbbiak, úgymond, naptári értelemben nincsenek rögzítve.⁷⁴

A *Bávli* lezárásával új korszak kezdődött a babylóniai zsidóság szellemi életében. Az amorák után a szavorák következtek, jegyzetelő tudós szövegmagyarázók, akikre már legfeljebb az utolsó simítások maradtak a babylóni Talmud könyvei körüli munkálatokból. Megkezdődött viszont a Talmud kommentálása.

A Szászánida kor vége felé a zsidó hagyomány legmagasabb fórumát “a két Akadémia” jelentette Babylóniában: Pumbedita és Szúra. A palesztinai patriarcha (*nászi*) méltóságának megszűnte (i. sz. 425 k.) után a bizánci uralom alatt élő zsidók szellemi élete sorvadozott. Néhány évszázadon át főként Babylónia tartotta fenn az egyetemes zsidó szellemi élet folyamatosságát. Az i. sz. 6. század végén, IV. Hurmuzd (579–590) alatt, egy időre Pumbedita és Szúra Akadémiáit is bezárták, de rövid szünet után mindkettő – mint a niszibiszi nesztóriánus Akadémia is – folytathatta tevékenységét.

JÖN-E A MESSIÁS? Válságos időkben, amikor a körülmények felkorbácsolták az irracionális reményeket, gyakran jelent meg a zsidók legfőbb reménysége, a “felkent” (*másiah*), Dávid király fia. Esetleg csak a követői hitték / hirdették annak a szuggesztív személyiséget. A zsidó Jésu volt ilyen “valaki” (arámi *bar nasa*, gör. *hüiosz tu anthropu*, ‘az ember fia’),^{xviii} valamikor i. sz. 26 és 36 között; majd Bar Kosziba, akit követői *Bar Kokhbá*-nak, ‘a csillag fia’-nak neveztek, és aki az i. sz. 130–134. évi zsidó felkelést vezette; i. sz. 431-ben Krétán lépett fel egy zsidó messiás, aki Mózesnek adta ki magát, de csak annyit ért el, hogy néhány hívével együtt egy

⁷² A *targumánu*, ‘tolmács’ akkád szó az arámiból került át a középperzsába.

⁷³ Avoda zára, 11b.

⁷⁴ Az ünnepeket a mohamedán naptár a tiszta hold-hónapok szerint jelöli ki.

sziklafokról a tengerbe ugrott, a többiek keresztények lettek.⁷⁵ A Jeruzsálem perzsa elfoglalásakor (i. sz. 614) fellángoló reményeket maguk a perzsák oltották ki. A babylóniai zsidóságban a második templom lerombolásának közelgő 700. évfordulója alkalmából ébredtek fel a messianisztikus várakozások. A mozgalom állítólag Pallugtában (Falludza) kezdődött (i. sz. 640 k.). Kézművesek között terjedt eleinte: a zsidó szövő, szőnyegkészítő, vászon-fehérítő munkások voltak első hívei, valami négyszázan. Három keresztény templomot felgyújtottak, egy papot meg is öltek. A várakozások átcaptak a korábban Szászánida uralom alatt élő zsidók más községeire is. Az eseményeket véres leszámolás követte. Az akkor már végnapjait élő perzsa hadsereg lépett fel ellenük, a katonák a híveket és családjukat megölték, vezérüket saját városában keresztre feszítették. A zsidók számára “a perzsa királyság vége az üldöztetés és viszontagságok kora volt.”⁷⁶

Az arabiai változások ugyancsak a szabadulás reményét ébresztették a babylóniai zsidókban: “a szaracén próféta” – Muhammad – önmagát hirdette prófétának, voltak zsidók, akik ezt úgy értették, hogy meghirdette a megígért fölket eljövetelét. Akadtak szkeptikus vélekedések is: “Az illető hamis próféta, mert a próféták biztosan nem karddal és szekéren jönnek...”⁷⁷ A muszlim hódítást a babylóniai zsidók eleinte valóságos felszabadulásnak érezték: Péróz-Sáhpuhr zsidó községe, 90 000 ember, élükön vezetőjükkel, “lelkesen köszöntötte őket”.⁷⁸

Egy évszázad múlva az Euphrátész menti nagy zsidó városokban: Pumbedita, Szúra, már mindenütt éltek keresztények is, Péróz-Sáhpuhr meg éppen nesztoriánus püspöki székhely lett.

GÁONOK KORA. A korszakot, az i. sz. 6/7. századtól / az arab hódítástól a mongol hódításig, gaonátusnak szokás nevezni, a gaonok korának. Serira ben Hanina (906–1006) pumbeditai *gaon* szerint, aki összeállította a gaonok és exilarchák jegyzékét, a korszak a Szeleukida éra 900. évében kezdődött; ez i. sz. 589. A két Akadémia ebben az évben kezdte meg ismét a tevékenységét. A pumbeditai *jesiva* átköltözött a közeli Anbarba, bár nevét továbbra is megtartotta. A *gaon* címet többen használták már a Serira *gaon* által megjelölt időpont előtt is. Tartalmát azonban nem ismerjük pontosan. A *gaon* talán Szúra élén állt, Pumbeditát pedig az *exilarcha* vezette. Felismerhető, hogy Pumbedita és Szúra vetélkedtek egymással az elsőségért. Valószínű azonban, hogy a *gaon* cím mindkét Akadémia vezetőjét megillette.

Az arab hódítás után az Akadémiák fennmaradtak, de a gazdag babylóniai zsidók bőkezű támogatása és a Szászánidák egykori pártfogása helyett most szinte kéregetniük kellett, hogy összegyűjtsék a diaszpóra községeinek adományait. A Földközi-tenger medencéjének meghódítása után az iszlám világ kereskedelme nagyobbrészt ide helyeződött át, a zsidó kereskedők is ebben voltak érdekeltek, anyagi erejük és érdeklődésük az újonnan kialakuló észak-afrikai zsidó tudományos központokat segítette, ezekben a két iráqi Akadémiának idővel erős vetélytársai támadtak.

⁷⁵ Szókratész, *Egyháztörténet*, * 38; Michael Maas, *Readings in Late Antiquity. A Sourcebook* (London – New York: Routledge, 2000), p. 203 sk., no. 5.3.4.

⁷⁶ Rav Serira Gaon, *Iggeret*, *.

⁷⁷ *Doctrina Jacobi*, *. (Két zsidó beszélgetése Karthagóban.)

⁷⁸ Rav Serira Gaon, *Iggeret*, *.

A KARAITÁK. Babylóniában a zsidó hagyománynak egy új irányzata alakult ki: karaizmus.⁷⁹ Alapítója, Anan ben David, az i. sz. 8. század közepén, sértődöttségében, mert nem választották meg exilarchának, szembe fordult a Talmudban írásba foglalt szóbeli tannal (*tora se-be-al-pe*), a halákhával, és azt hirdette, hogy kizárólag az írott hagyomány (*tora se-bi-ktav*), a Biblia héber szövege tartalmazza az isteni kinyilatkoztatást és parancsokat. Hívei a Tóra előírásainak merev, szigorúan betű szerinti megtartását tűzték ki célul. A karaita tudósok kezdeményezték a héber Biblia szövegének kritikai gondozását (*maszóra*): a kéziratok hibáinak kijavítását, a szöveg ellátását magánhangzó-jelekkel, tagolását stb.

A karaiták tanítása ellen kemény harcot folytatott, a rabbinikus / rabbanita hagyomány védelmében a gáonok korának legnagyobb zsidó tudósa, Szaadja ben Joszéf el-Fájjumi *gáon* (882–942), aki Egyiptomból i. sz. 922-ben költözött Iráqba, és ott néhány éven át a szúrai Akadémia gáonja volt. Vitában állt – jellemző módon, naptári ügyekben (a peszah időpontja) – a palesztinai gáonnal (Aharon ben Méir) és – ugyancsak jellemző módon, hatalmi okok miatt – a pumbeditai exilarchával (David ben Zakkaj) is. Nevét filozófiai értekezések, kommentárok, nyelvtani tanulmány, liturgikus költemények (*píjjut*),⁸⁰ a héber Biblia arab fordítása tartották fenn. Az ő írásaiban vált az arab, háttérbe szorítva az arámit, zsidó nyelvvé (judeo-arab). *Emunot ve-deot*, “Hit és tudás” című apologetikus és polémikus művében a zsidó vallási tanok racionális megalapozását adja,

Szaadja *gáon* idejében a két Akadémia székhelye már az Abbászida dinasztia újonnan alapított fővárosa, Baghdád volt, a nagy lendülettel fejlesztett, gazdag város magához vonzotta a zsidó kereskedőket, és követték őket a tudományos intézmények is. Szaadja *gáon* két jelentékeny utóda, Serira *gáon* és fia, Haj *gáon* (939–1038) után a babylóniai gaonátus jelentéktelenné vált, és a mongol hódítás majd el is sodorta.

A babylóniai zsidó hagyomány az iszlám országokban élt tovább a középkorban: Egyiptom, Észak-Afrika, Spanyolország zsidó központjaiban. A hagyomány palesztinai ágát az Itáliában élő zsidók vették át, és ez termékenyítette meg később a nyugat-európai diaszporát is.

⁷⁹ A héber *qára*, ‘olvas’ szóból. Eredeti nevük, az alapító nevéből: *anánijim*, arabul: *anánijja*.

⁸⁰ A gör. *poiétész*, ‘költő’ szóból.

- ⁱ Geo Widengren, “Quelques rapports entre Juifs et Iraniens à l’époque des Parthes”, in: *Volume de Congrès, Strasbourg, 1956* (Vetus Testamentum, Supplement, 4) (Leiden: E. J. Brill, 1957), pp. 197–241; uő, “The Status of the Jews in the Sassanian Empire”, *Iranica Antiqua*, 1 (1961), pp. 117–161; Judah B. Segal, “The Jews of Northern Mesopotamia before the Rise of the Islam”, in: Yehoshua M. Grints & Yaakov Liver, Eds., *Sepher Segal: Mugas li-khevod (...) Moshe Tsevi Segal* (Jerusalem: Ha-Hevrah le-heker ha-Mikra – Kirjath Sepher, 725 / 1964), pp. 32–63.
- ⁱⁱ Eliezer Shimshon Rosenthal, “The Giv’at ha-Mivtar Inscription”, *Israel Exploration Journal*, 23 (1973), p. 72, t. 19; Joseph A. Fitzmyer & Daniel J. Harrington, *A Manual of Palestinian Aramaic Texts: Second Century B.C. – Second Century A.D.* (Rome: Biblical Institute Press, 1978), no. 68.
- ⁱⁱⁱ **A zsidók története Babylóniában. Párthus kor:** Jacob Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, I: *The Parthian Period* (Studia post-biblica, 9) (Leiden: E. J. Brill, 1965) / reprint, ~ (Brown Judaic Studies, 62) (Chico, CA: Scholars Press, 1984).
- ^{iv} Adolf Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1902, 1924⁴). – Marie-Luise Chaumont, *La christianisation de l’empire iranien: Des origines aux grandes persécutions du IVe siècle* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 499 / Subsidia, 80) (Louvain: E. Peeters, 1988).
- ^v Jacob Neusner, “The Conversion of Adiabene”, *Journal of Biblical Literature*, 83 (1964), pp. 60–66. *
- ^{vi} Aharon Oppenheimer, “Von Jerusalem nach Babylonien. Der Aufstieg der babylonischen Judenheit in der parthisch-sassanidischen Epoche”, in: Johannes Renger, Hrsg., *Babylon: Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne* (Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft, 2) (Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag, 1999), pp. 491–503.
- ^{vii} Jacob Neusner, “The Jews East of the Euphrates and the Roman Empire, I: 1st–3rd Centuries A.D.”, in: Hildegard Temporini, Hrsg., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II: *Prinzipat*, 9, Hbd. I (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1976), pp. 46–69, kül. pp. 59 skk.
- ^{viii} **A zsidók története Babylóniában. Szászánida dinasztia:** Jacob Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, II: *The Early Sasanian Period* (Studia post-biblica, 11) (Leiden: E. J. Brill, 1966); III: *From Shapur I to Shapur II* (Studia post-biblica, 12) (Leiden: E. J. Brill, 1968); IV: *The Age of Shapur II* (Studia post-biblica, 14) (Leiden: E. J. Brill, 1969); V: *Later Sasanian Times* (Studia post-biblica, 15) (Leiden: E. J. Brill, 1970), p. 122 skk., 127 skk.; uő, *Israel and Iran in Talmudic Times* (Studies in Judaism) (Leiden: E. J. Brill, 1986)
- ^{ix} Heinrich Graetz, *Das Königreich Mesene und seine jüdische Bevölkerung* (Breslau: Schatzky, 1879); Aharon Oppenheimer, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period* (Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Beihefte, no. 47) (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1983), pp. 241–256. *
- ^x **Zsidó települések a térségben:** Abraham Berliner, *Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babylonien im Talmud und Midrasch* (Berlin: J. Gorzelanczyk, 1884) *; Jacob Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien im Zeitalter des Talmuds und des Gaonats. Geographie und Geschichte nach talmudischen, arabischen und anderer Quellen* (Frankfurt a. M.: I. Kauffmann, 1929); Aharon Oppenheimer, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period* (Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Beihefte, no. 47) (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1983).

-
- ^{xi} Aharon Oppenheimer, “Nehardea und Nisibis bei Josephus (Ant 18)”, in: Dietrich-Alex Koch & Hermann Lichtenberger, Hrsg., *Begegnungen zwischen Christentum und Judentum in Antike und Mittelalter. Festschrift für Heinz Schreckenberg* (Schriften des Institutum Judaicum Delitzschianum, 1) (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993), pp. 313–334.
- ^{xii} David M. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia* (Studies in Judaism in Late Antiquity, 9) (Leiden: E. J. Brill, 1975).
- ^{xiii} Felix Lazarus, “Die Häupter der Vertriebenen. Beiträge zu einer Geschichte der Exilsfürsten in Babylonien unter den Arsakiden und Sassaniden. Nach meist unbenutzten Quellen...”, in: (Nehemiah Brüll’s) *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur*, 10 (1890), pp. 1–183 (mint Titeldruck is: Frankfurt a. M., 1890).
- ^{xiv} Yulii A. Solodukho, “On the Question of the Social Structure of Iraq in the Third to the Fifth Centuries A.D.”, in: uő, *Soviet Views of Talmudic Judaism*, ed. by Jacob Neuser (Studies in Judaism in Late Antiquity, 2) (Leiden: E. J. Brill, 1973), pp. 10–58.
- ^{xv} Markham J. Geller, “Akkadian Medicine in the Babylonian Talmud”, in: Dan Cohn-Sherbok, Ed., *A Traditional Quest: Essays in Honour of Louis Jacobs* (Sheffield: Journal for the Study of the Old Testament Press, 1991), pp. 102–112; uő, “An Akkadian Vademecum in the Babylonian Talmud”, in: S. Kottke & M. Horstmanshoff, Eds., *From Athens to Jerusalem* (Rotterdam: *, 2000), pp. 13–32; uő, “The Survival of Babylonian Wissenschaft in Later Tradition”, in: S Aro & R M. Whiting, Eds., * (Melammu Symposia, 1) (Helsinki: *, 2000), pp. 1–6; uő, “Hippocrates, Galen and the Jews: Renal Medicine in the Talmud”, *American Journal of Nephrology*, 22 (2002), pp. 101–106; uő, *Akkadian Healing Therapies in the Babylonian Talmud* (Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Preprint, 259) (Berlin, 2004).
- ^{xvi} Samuel Funk, “Babylonisches im babylonischen Talmud”, *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 54 (1910), pp. 268–273. *
- ^{xvii} **Mezopotámiai módszerek a zsidó szövegmagyarázatban:** Jeffrey H. Tigay, “An Early Technique of Aggadic Exegesis”, in: Hayim Tadmor & Moshe Weinfeld, Eds., *History, Historiography and Interpretation. Studies in Biblical and Cuneiform Literatures* (Jerusalem: The Magnes Press, 1983), pp. 169–189; Antoine Cavigneaux, “Aux sources du Midrash, l’herméneutique babylonienne”, *Aula Orientalis*, 5 (1987), pp. 243–256; Stephen J. Lieberman, “Mesopotamian Background for the So-called Aggadic »Measures« of Biblical Hermeneutics?”, *Hebrew Union College Annual*, 58 (1987), pp. 157–225. *
- ^{xviii} Vermes Géza, *A zsidó Jézus* (Osiris Könyvtár: Történelem) (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), p. 206 skk.